

1
2000

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

У номері:

Петро ТОЛЧКО

*Давньоруська народність:
міф чи реальність.*

Олесь ПЕТРЕНКО

*Брацлавська губернія
і Брацлавське намісництво.*

Володимир МАЗЕПА

Історіософія Івана Франка.

Анатолій АДРУГ

Архітектор Й.-Б. Зауер.

Світлана АБРОСИМОВА

*Дніпропетровському
історичному музею — 150.*

Можливо, ця коротка архівна розвідка допоможе згадати добрим словом і самого Платона Федоровича Симиренка, і засновника стипендії його імені Івана Васильовича Шеленговського, і тих, хто був причетний до затвердження цієї стипендії, і тих, кому вона дозволила скрутно́ї доби стати міцно й впевнено на ноги, здобути вищу освіту історика, філолога. Складно простежити подальший життєвий шлях симиренківських стипендіатів — надто важкі випробування мали випасти на їхню долю в роки Першої світової війни, визвольних змагань в Україні та за радянської доби. Але ж будемо вірити, що всі вони гідно пронесли через життя той заряд доброти й батьківської опіки, що мала генерувати стипендія, надана таким іменем.

СТВОРЕННЯ ВЛАСНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО У 1918 році

Павло ГАЙ-НИЖНИК

Нова хвиля зацікавленості дослідниками і любителями вітчизняної минувшини історією українського державотворення 1917—1920 рр. винесла на розгляд і оцінку сучасності, між інших, і діяльність Гетьмана Павла Скоропадського та його уряду. Як відомо, колишній флігель-ад'ютант Його Імператорської Величності Миколи II, бойовий офіцер царської армії, георгіївський кавалер, командир Першого Українського корпусу і Головний отаман Вільного Козацтва, нащадок гетьмансько-козацького роду і російський аристократ українського походження ген. Павло Петрович Скоропадський (1873—1945), внаслідок організованого очолюваної ним таємною організацією «Українська Народна Громада» державного перевороту, 29 квітня 1918 р. став Гетьманом всієї України. У новоствореній *Українській Державі*, яка заступила *Українську Народну Республіку*, П. Скоропадський обійняв диктаторські повноваження і офіційно титулувався *Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман всієї України, Військ Козацьких і Фльоти*. Для керівництва державним життям було створено Раду Міністрів, Державний Сенат та інші державні військові й адміністративні установи та інституції. Осібно створювалася і власна гетьманська адміністрація, яка безпосередньо опікувалася гетьманськими справами і підпорядковувалася особисто П. Скоропадському.

Було створено, зокрема, Власну канцелярію Гетьмана, Штаб Пана Гетьмана, Особливий відділ, Власний конвой, загін Осібного призначення, господарську частину. При Дворі П. Скоропадського у гетьманському палаці служили ад'ютанти, охоронці, особисті лакеї, швейцари, кухарі тощо. Поміж різних напрямів і аспектів державного будівництва за Гетьманату, які на сьогодні висвітлюються істориками, дослідниками практично не заторкано питання створення і організації власної адміністрації Гетьмана України у 1918 році. Українська Держава П. Скоропадського проіснувала лише сім з половиною місяців (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) і цілком природно, що гетьманська адміністрація не встигла остаточно оформитися, набути відповідних атрибутів і чіткого структурного розширу.

Палац Пана Гетьмана (колишнє приміщення київського генерал-губернаторства) був місцем розміщення гетьманської адміністрації. Основним її формуванням був *Штаб Пана Гетьмана*. До його складу входили: начальник штабу, генеральний писар, комендант палацу, вартовий значковий дворецький Пана Геть-

мана, генеральні осавули (головні ад'ютанти), генеральні хорунжі (ад'ютанти)¹. Обов'язки кожного з них було чітко визначено. Так, наприклад, існувало окреме *Положення про Генерального бунчужного товариша Яснорельможного Пана Гетьмана* тощо*.

На початку Гетьманату (з квітня по липень 1918 р.) начальником Штабу Пана Гетьмана був генерал В. Дашкевич-Горбацький. Володислав Дашкевич-Горбацький був педагогом і військовослужбовцем, генерал-майором російського Генерального штабу. Викладав тактику у Пажеському корпусі. Під час Першої світової війни командував полком, а згодом 24-ю піхотною дивізією. Він був активним членом «Української Народної Громади» і фактичним керівником гетьманського перевороту. В жовтні 1918 р. призначений головою надзвичайної місії Української Держави до Румунії². Попри всі заслуги В. Дашкевича-Горбацького перед П. Скоропадським йому ніяк не вдалося налагодити роботу особистого штабу правителя і Гетьман змушений був у липні змістити його з посади. Проте В. Дашкевич-Горбацький не віддалився від Двору, П. Скоропадський «його призначив перебувати при собі»³. Новим начальником гетьманського Штабу без особливого вибору було призначено ген. Стелецького, що, як пізніше зазначав сам П. Скоропадський, було великою помилкою⁴. Втім, невдовзі помилку було виправлено. З серпня 1918 р. посаду начальника Штабу Пана Гетьмана зайняв генерал-майор колишньої російської армії Петро Аккерман, якого добре знав Гетьман ще по службі у 34-му (1-му Українському) корпусі, де П. Аккерман був інспектором артилерії. За Гетьманату, до призначення начальником гетьманського штабу, він служив у чині генерального значкового Війська Української Держави⁵.

Головних ад'ютантів (генеральних осавулів) у П. Скоропадського було декілька, зокрема полк. О. Сахно-Устимович, полк. Г. Зеленецький, сотник В. Кочубей та Данковський⁶. Олександр Сахно-Устимович був давнім соратником Гетьмана ще з пори організації Вільного Козацтва, членом таємної «Української Народної Громади», активним учасником державного перевороту 29 квітня 1918 р., провідником гетьманських боївків при здійсненні перевороту. Василь Васильович Кочубей (рід Кочубеїв був пов'язаний кровними гілками з родом Скоропадських) також був давнім співробітником Гетьмана ще по 34-му (Першому Українському) корпусові, генеральним писарем (тобто начальником штабу) Вільного Козацтва, Головним отаманом якого був П. Скоропадський, активним членом «Української Народної Громади» і учасником гетьманського перевороту. Гнат Зеленецький — поміщик з південно-західного Поділля, прапорщик російської служби у 34-му (Першому Українському) корпусі, яким командував ген. П. Скоропадський, разом з майбутнім Гетьманом займався українізацією цього армійського підрозділу і справами Вільного Козацтва. Зеленецький також був активним членом «Української Народної Громади», під час гетьманського перевороту супроводжував як ад'ютант П. Скоропадського на З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р., який проголосив останнього Гетьманом. Під час дипломатичного візиту П. Скоропадського на запрошення Кайзера Вільгельма II до Німеччини супроводжував Гетьмана разом з іншим ад'ютантом туркменом Абдулом Західовим⁷. Ад'ютант Данковський під час падіння Гетьманату 14 грудня 1918 р. допомагав П. Скоропадському зникнути з гетьманського будинку і дістатися для переховування у готель «Паласт», де мешкав турецький посланець Ахмед Мухтарбей. Саме цей ад'ютант приніс Гетьману звістку від ген. Долгорукова, що сил для утримання Києва від повстанців в нього немає і підтвердив її, після чого П. Скоропадський вирішив зректися влади⁸. Були також і ад'ютанти нижчого рангу (генеральні хорунжі), а саме: «щирий українець» осавул Блаватний, який справляв

* ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 32.

на Гетьмана добре враження, але якого той «так до останньої хвилини і не розкусив», морський офіцер Дружина, за словами П. Скоропадського «прекрасніший юнак, українець, проте без тієї нестерпної вузькості, котра, навіть з точки зору українців, губить Україну»⁹ та генеральний хорунжий Патензон¹⁰.

Секретарем в Гетьмана був «дуже милий молодий чоловік» Лупаков, людина тихого характеру, який ще за часів існування УНР надавав ген. Скоропадському для зупинок під час візитів до Києва своє помешкання і допомагав у написанні проекту програми опозиційної Центральній Раді партії¹¹, яку останній мав намір створити для запобігання соціалістичним експериментам уряду УНР і зміни владних структур та курсу державного будівництва в Україні. Лупаков був членом «Української Народної Громади» і учасником гетьманського перевороту. Згодом Лупакова на секретарстві змінив С.К. Моркотун, людина зі жвавим характером, який через це наживав собі досить ворогів. Сергій Костянтинович Моркотун був сином особистого лікаря Великого князя Георгія Олександровича, його батько був частим гостем у домі дядька П. Скоропадського та його опікуна й дядька графа О.В. Олсуф'єва, близького до царської родини. До Лютневої революції С.К. Моркотун служив поліцейським чиновником, а після неї — начальником залізничної міліції Південно-Західних залізниць, був українцем, але дуже поміркованих поглядів. Ще до перевороту П. Скоропадського вразила освідченість цього молодого чоловіка і тісні зв'язки з французькою місією в УНР, у контакт з якою генерал увійшов саме через нього. У жовтні 1919 р. С.К. Моркотун оголосив у паризькій газеті «Cause Commune», що очолював у Києві масонську ложу, яка керувалася з Франції, рядовим членом якої нібито був С. Петлюра¹². Обох своїх секретарів Гетьман цінував і вважав за порядних людей.

Безпосередньо всіма службовцями у домі завідував полк. Богданович, людина, як пізніше висловився Гетьман, що поєднувала «суміш хорошого із всілякими дивацтвами». Раніше полк. Богданович служив капітаном у штабі 34-го (Першого Українського) корпусу ген. П. Скоропадського, був членом «Української Народної Громади» і учасником гетьманського перевороту. В середині літа 1918 р. його, за рекомендацією начальника гетьманського штабу ген. Стелецького, змінив полк. Яценко, про якого П. Скоропадський практично нічого не знав¹³.

У гетьманському палаці крім особистої адміністрації П. Скоропадського засідав також і голова Ради Міністрів¹⁴. Там же збиралися засідання уряду і вирішувалися найважливіші питання внутрішнього і міжнародного державного життя України.

Комендантом Палацу Пана Гетьмана було призначено Костянтина Адамовича Прісовського — полковника російської служби, командира 278-го піхотного Кримського полку. У січні—лютому 1918 р. він був отаманом Окремого Запорізького загону, а після повернення Центральної Ради до Києва — губернiальним комендантом Київщини. За Гетьманату К. Прісовський служив комендантом гетьманського будинку у чині генерального хорунжого, а після повалення Української Держави перейшов до білої армії і перевів з Києва до Криму Костянтинівське військове училище. Вже на вигнанні П. Скоропадський високо оцінив цю, як він сам висловився, чудову людину. Гетьман зберіг про нього згадку як про бездоганну людину, яка до останньої хвилини виконувала свій обов'язок, не озираючись на ризик¹⁵.

Після революційних негараздів і руйнівних наслідків воєнних дій, які прокотилися Києвом у 1917—1918 рр., гетьманська резиденція вимагала часткового ремонту. Вже в липні 1918 р. Мала Рада Міністрів (на засіданнях 2, 5, 8, 9 і 11 липня) пунктом № 13 блоку питань «по Міністерству фінансів» розглядала питання «про асигнування 30.350 карбованців на придбання меблі[в] для будинку Ясновельможного Пана Гетьмана»¹⁶. В підсумку було вирішено скасувати

виділення кошторисних 2 тис. крб., які передбачалося витратити на придбання крісел для палати засідань Малої Ради Міністрів і «ухвалити відпуск кредиту в сумі 28.350 карбованців»¹⁷. У серпні Малою Радою Міністрів (на засіданнях 12, 15 та 16 серпня) було заслухано доповідь начальника Штабу Пана Гетьмана з приводу необхідності асигнування на відновлення розпису гетьманського палацу по 400 крб. кожного місяця¹⁸. Урядовці підтримали пропозицію і вирішили: «Ухвалити одпуск в 1918 році щомісячно по 400 карб. на видатки по художественній частині Дворця Пана Гетьмана з тим, щоб відчотність в витрачуванні суми переводилася на загальних підвалинах»¹⁹. Кошти виділялися по кошторису Штабу Пана Гетьмана. За тим же кошторисом у жовтні 1918 р. (засідання Малої Ради Міністрів від 24 жовтня) розглядалося питання «про побільшення асигнування по кошторису на освітлення будинку № 40 по Інститутські[й] вул. до 16.000 карб. і на дрібний ремонт до 14.000 карбованців»²⁰. На тому ж засіданні «на придбання уніформи льокеям і швейцарам дворця П. ГЕТЬМАНА» було вирішено виділити 10 тис. 818 крб.²¹

Урядовці визначали і, так би мовити, «заробітну платню» самого державного провідника, хоча й важко уявити, щоб утримання диктатора визначалося міністрами за власним розрахунком. Так це чи інакше, але 8 жовтня 1918 р. члени Кабінету Міністрів на чолі з прем'єром Ф.А. Лизогубом заслухали заяву міністра фінансів А.К. Ржепецького з приводу «надання ПАНУ ГЕТЬМАНУ особистого утримання у розмірі 25.000 карб. на місяць»²². В засіданні брали участь міністри: М.П. Василенко, А.К. Ржепецький, І.О. Кістяківський, А.Ф. Романов, В.Г. Колокольцов, В.Ю. Любінський, В.В. Зінківський, Д.І. Дорошенко, Ю.Н. Вагнер, державний контролер Г.Є. Афанасьєв, заступники міністрів О.О. Лігнау, С.В. Бородаєвський, П.П. Чубинський та заступник державного секретаря М.М. Могилянський²³. Урядовці підтримали міністра фінансів. Секретар Ради Міністрів В.Ф. Дітятин занотував в урядовому журналі таке рішення гетьманських міністрів: «Визнати за необхідне розробку законопроекту про надання особистого утримання ПАНА ГЕТЬМАНА і отримати таке [у] Державній Канцелярії. Надалі до затвердження законопроекту відпускати на утримання Пана ГЕТЬМАНА по 25.000 карб. щомісячно, починаючи з 29-го квітня ц/р»²⁴. Таким чином, урядовці фактично обійшли той факт, що жоден закон, не затверджений особисто Гетьманом (за тодішнім законодавством), вважався не дійсним. Цим також передбачався і моральний аспект, адже П. Скоропадському, очевидно, було б не зовсім зручно встановлювати утримання самому собі, хоча й навряд чи він не був у курсі справи. У будь-якому випадкові, в підсумкові, утримання Гетьмана обійшлося державі у мільйон карбованців²⁵.

Гетьманською документацією завідувала канцелярія П. Скоропадського, на чолі з І.В. Полтавцем-Остриницею, який у 1918 р. посідав крісло Генерального писаря Гетьмана України. Іван Васильович Полтавець-Остриниця походив з давнього козацького роду, був військовослужбовцем і відомим громадським діячем. Ще до гетьманського перевороту він співробітничав з ген. П. Скоропадським у справах відновлення українського козацтва. У жовтні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді Вільного Козацтва, його обрали Наказним отаманом і членом Генеральної Ради. Член «Української Народної Громади», що здійснила переворот 29 квітня 1918 року. Після виїзду на еміграцію до Мюнхена (Німеччина) у 1919 р. І.В. Полтавець-Остриниця виступив розкольником гетьманського руху, створив Українське національне козацьке товариство (УНАКОР) і проголосив себе «Гетьманом і національним вождем всієї України обох боків Дніпра та військ козачих і запорозьких», диктатором «Української народної козацької республіки», розробляв плани створення груп Вільного Козацтва у складі нацистського Вермахту²⁶.

П. Скоропадський згадував, що перебуваючи Генеральним писарем, І. Полтавець-Острияниця прагнув розширити Власну канцелярію Гетьмана у цілу установу, однак провідник держави скоротив її, що не подобалося гетьманському писареві²⁷. Канцелярія завідувала всіма паперовими та іншими справами гетьманської адміністрації. Щодо власноручних листів П. Скоропадського та інших завізованих ним паперів, то всі вони передавалися на архівне зберігання. Згідно розпорядження Власної канцелярії Гетьмана від 17 липня 1918 р. «всі грамоти, акти і ін[ші] документи з оригінальною підписью Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України, по мінованню в них потреби, належить, не затримую в цілях їх сховання надіслати для здачі під розписку Завідуючому Ученим архівом при Генеральному писареві»²⁸.

За безпосередню безпеку П. Скоропадського відповідав Власний конвой Пана Гетьмана. Розгляд штатів гетьманського конвою остаточно розпочався в серпні 1918 р., коли Мала Рада Міністрів ухвалила з деякими змінами проект штатів Власного конвою Пана Гетьмана²⁹. Власний конвой П. Скоропадського розташовувався у Микольських касарнях на Печерську у Києві. Втім, приміщення касарень перебували у занедбаному стані і потребували полагодження. В липні 1918 р. це питання розглядалося на вищому рівні³⁰. На засіданнях Малої Ради Міністрів 16 та 17 липня 1918 р. обговорювалася потреба у негайному ремонті будинків Микольських касарень Власного конвою Пана Гетьмана, на здійснення якого було вирішено виділити за кошторисом Військового міністерства 60 тис. карбованців³¹. Начальником гетьманського конвою був колишній командир кінного відділу охорони Центральної Ради ген. Микола Миколайович Аркас. У листопаді 1918 р. він перейшов на бік Директорії (був навіть арештований за звинуваченням у підготовці замаху на Гетьмана), а через рік із своїм 2-м кіннотним Переяславським полком армії УНР приєднався до 2-го корпусу УГА, яка в цей час уклала союз з Добровольчою армією ген. А. Денікіна, за що владою УНР був оголошений поза законом³².

Утримання конвою вимагало числених коштів. З наближенням зими поставала проблема заготівлі харчових та кормових продуктів для його потреб. Завідуючим господарчою частиною, на яку було покладено обов'язки вести всі списки запрошених до Гетьмана осіб і господарчі справи, було за власним бажання призначено великого землевласника М.М. Ханенка³³. 29 квітня 1918 р. Михайло Михайлович Ханенко був делегатом З'їзду хліборобів у Києві, який проголосив П. Скоропадського Гетьманом всієї України. Посада господаря Гетьманського Будинку за статусом була подібною до царського гофмаршала.

До вирішення харчових і кормових питань приступали з початком осені. Так, Малою Радою Міністрів у блокові питань «по Штабу Пана Гетьмана» на засіданнях 2 та 5 вересня 1918 р. було вирішено виділити кошти «на харчування Власного Конвою та покриття видатків Власної Канцелярії в сумі 92.615 карб.»³⁴ Закупівля продукції проводилася на конкурсній основі. З цього приводу гетьманська канцелярія оголосила, що «на 9 вересня ц. р. (тобто 1918 року — П. Г.-Н.) призначають торги на доставку Власному конвою Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України на 1918 і 1919 р.»³⁵ На утримання гетьманського конвою на рік слід було придбати 5.950 пудів м'яса, 1 тис. пуд. гречаних крупів, 1 тис. пуд. пшона, 250 пуд. перлових крупів, 150 пуд. цибулі, 1.500 пуд. солі, 150 пуд. коров'ячого масла, 300 пуд. свіжої капусти, 500 пуд. капусти кислій, 200 пуд. буряків, 80 пуд. моркви, 80 пуд. сала, 150 пуд. «підболточного» пшеничного борошна, 1.700 пуд. картоплі, 11 пуд. томату, 200 пуд. сметани, 1 пуд. лаврового листя, 20 фунтів запашного перцю, 20 фунтів перцю гіркого, 100 пляшок оцту, 20 фунтів цитринової кислоти, а також 8 тис. пудів вівса, 98 тис. пуд. сіна і 29 тис. пуд. соломи³⁶. Для участі в торгах постачальникам необхідно було пода-

ти до канцелярії конвою, яка також розташовувалася у Микольських касарнях, відповідну заяву у запечатаному конверті з доданням застави зі всієї суми поставки у розмірі 10 % готівки грішми до початку вересня з 10 до 14 години. Умовами постачання займалася Начальна господарська частина конвою. Такий тип торгів (з 10 % заставою) був загальноприйнятий в Україні (як, власне, в усій колишній Російській імперії). Так, наприклад, на подібних умовах проводилися торги на постачання парового вугілля для Управління річкової транспортної флотилії в Одесі³⁷ чи, скажімо, торги на постачання різних матеріалів для Київського залізничного парку Головної інженерної управи, що розташовувалася на хуторі «Грушки» по тогочасному Брест-Литовському шляху (шосе)³⁸. На подібних умовах відбулися 14 жовтня 1918 р. й прилюдні торги при Микольських касарнях на Печерську у Києві по продажу 14 коней з Власного конвою Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України³⁹.

В розпорядженні гетьманського штабу перебував і загін Осібного призначення, на утримання якого витрачалися також немалі кошти. Так, наприклад, на засіданні Ради Міністрів Української Держави під головуванням Ф.А. Лизогуба та М.П. Василенка 19 жовтня 1918 р. розглядалася доповідь Начальника штабу П. Скоропадського про відпуск коштів на утримання загону Осібного призначення до 1 жовтня 1918 року. В обговоренні взяли участь міністри О.Ф. Рогоза, А.К. Ржепецький, І.О. Кістяківський, А.Ф. Романов, В.Г. Колокольцов, В.Ю. Любинський, С.М. Гутник, Б.А. Бутенко, В.В. Зінківський, С.Н. Гербель, Д.І. Дорошенко, Ю.Н. Вагнер, державний контролер Г.Є. Афанасьєв та держсекретар С.В. Завадський. Секретарювали на засіданні В.Ф. Діятін та О.О. Татіщев⁴⁰. Рада Міністрів постановила: «Асігнувати, згідно заключення Бюджетової комісії 55.771 карб.»⁴¹. Начальником гетьманської артилерійської бригади був, як висловлювався П. Скоропадський, «старий українець найкращого толку, ...знаючий, роботящий і сміливий» генерал Лібов⁴². В середині літа 1918 р. до штату адміністрації П. Скоропадського було зараховано й колишнього товариша міністра внутрішніх справ Гетьманату, поміщика з Київщини, голову Союзу земельних власників і Спілки дрібних землевласників України (у квітні 1918 р.) і одного з організаторів З'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р. Олександра Андрійовича Вишневського, який мав стати посередником між Гетьманом і земельними власниками⁴³.

Життя в палаці Гетьмана і діяльність його адміністрації так і не встигли досягти чіткої налагодженості і структуризації. Важке становище в державі і складна політична ситуація не давали часу і змоги П. Скоропадському безпосередньо зайнятися регуляцією діяльності свого оточення. Сам він з цього приводу зазначав: «Я мало вникав у життя в домі, задовільно не встигаючи зайнятися цією справою. Все було передано начальнику штаба, і він мені доповідав про свої пропозиції»⁴⁴. Організацію Власної адміністрації Гетьмана всієї України так і не було завершено; 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади, Київ зайняли загони Директорії, яка відновила спробу Центральної Ради побудови в країні республіканського ладу на соціалістичній основі.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВОВ України). — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 37.

² *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 353.

³ Там же. — С. 214.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 335.

⁶ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 37; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 215.

⁷ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 155, 273, 335.

- ⁸ Там же. — С. 324.
⁹ Там же. — С. 215.
¹⁰ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 37.
¹¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 119, 124, 215.
¹² Там же. — С. 105, 215, 345.
¹³ Там же. — С. 215.
¹⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 36 зв.
¹⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 214, 366.
¹⁶ Журнал засідань Малої Ради Міністрів. Реєстр № 5.
¹⁷ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 24 а. — Арк. 12 зв.
¹⁸ Журнал засідань Малої Ради Міністрів. Реєстр № 9.
¹⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 24 а. — Арк. 26.
²⁰ Там же. — Спр. 27. — Арк. 7.
²¹ Там же.
²² Журнал Ради Міністрів Української Держави від 8 жовтня 1918 р.
²³ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 9—9 зв.
²⁴ Там же.
²⁵ Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917—4 февраля 1919 г.). — К., 1919. — С. 166.
²⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 339.
²⁷ Там же. — С. 215.
²⁸ ЦДАВОВ України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
²⁹ Там же. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 24 а. Арк. 26.
³⁰ Журнал засідань Малої Ради Міністрів. Реєстр № 6.
³¹ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 24 а. Арк. 16 зв.
³² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 355.
³³ Там же. — С. 214—215, 366.
³⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 24 а. Арк. 34.
³⁵ Державний Вістник. — 1918. — 6 вересня. — С. 5.
³⁶ Там же.
³⁷ Державний Вістник. — 1918. — 5 жовтня. — С. 4.
³⁸ Там же. — 10 вересня. — С. 4.
³⁹ Там же. — 16 жовтня. — С. 9.
⁴⁰ ЦДАВОВ України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 21.
⁴¹ Там же.
⁴² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 216.
⁴³ Там же. — С. 126, 141, 216, 353.
⁴⁴ Там же. — С. 214.

Нові видання

- Тарнавський О. **Відоме й позавідоме** / Вст. стаття О. Бурячківського. Упор. М. Коцюбинської. — К.: Час, 1999. — 583 с. — (Українська модерна література).
 Збірник статей відомого українського поета, перекладача, критика, літературознавця і культуролога Остапа Тарнавського, який від 1949 р. живе у США. У більшості студій розглядаються політичні явища українського письменства ХХ ст. (творчість П. Тичини, М. Хвильового, Є. Маланюка, Ю. Клена, У. Самчука, В. Барки та ін.) у світовому контексті.
- Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури [НАН України]** / Відп. ред. С.А. Гальченко, М.Г. Жулинський. — К.: Вид. центр «Спадщина», 1999. — 863 с.
 Докладний аналітичний опис найбагатшого в Україні зібрання архівних матеріалів українських письменників XVII—XX ст. Видання здійснене коштом Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів.
- Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини ХІХ — початку ХХ століття** / Гол. ред. О. Федорук. — К.; Чернівці, 1999. — 299 с.